

Küllli Habicht

Tartu ülikooli eesti keele kaasprofessor

Küllli Prillop

Tartu ülikooli eesti fonoloogia teadur

Keel kütab kirgi 5

Tähesõjast tähtteosteni. Kirik, kool ja keeleõpetus 17. sajandi lõpu keelevaidlustes

Ägedaid keelevaidlusi on Eestis peetud ka enne ühtse kirjakeele temaatika esiletõusu 19. sajandi esimesel poolel, millest rääkisime oma eelmises loos.¹ Et eesti raamatukeel on praeguseks peaaegu 500 aasta vanune, ei saa imeks panna, et selle kirjapaneku viisi ja sobivate keelendite pärast on aja jooksul pead ja piike murtud. Keelevaidluste tuumaks on ikka olnud küsimus kirjaviisist, selle eeskujudest, võimalikult lihtsast loetavusest ja mõistetavusest kohalike inimeste jaoks ning kujunenud traditsiooni arvestamisest. Kõike seda käsitleme ka siinses artiklis.

Murrangulise aja tähised

Eesti kirjakeele varasemal kujundamisel oli üks suuremaid murranguperioode 17. sajandi lõpukümnenditel. Selleks ajaks oli Piibli osi eesti keelde tõlgitud juba pea pool sajandit. Siinses ülevaates keskendumegi ajavahemikule 1680. aastatest kuni sajandi lõpuni, Põhjasõja alguseni. Enne

¹ Vt Külli Prillop ja Külli Habicht „Keel kütab kirgi 4. Kaalul on eesti kirjakeele saatus: kas null, üks või mitu?“, Oma Keel 2/2023.

Põhjasõda kuulus Eesti ala Rootsi võimu alla. Siinset usuelu juhtis mõjukas ja uuendusmeelne Johann Fischer, kes suunas muu hulgas kultuuri ja hariduse edendamist. Ka autoriteetsete otsustuskogude arvamustest ei pääse me seda teemat käsitledes mööda.

Tollaseid olusid ja keelemõtte arengut on ajaloolased (vt nt Aarma 1996; Põldvee 2009; 2010) ja keeleteadlased (vt nt Tafenau 2011; Ross 2019; Ross 2023) põhjalikult uurinud. Uusimad uurimistulemused lisavad 17. sajandi lõpu keeleideede mõistmiseks väärtuslikke täiendusi ja täpsustusi. Siinses ülevaates kasutatud tõlketsitaadid pärinevadki Kai Tafenau, Kristiina Rossi ja Aivar Põldvee värskest ilmunud raamatust „See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732“ (Tafenau, Ross, Põldvee 2023).

Murranguaja tippteosteks võib lugeda Bengt Gottfried Forseliuse põhja- ja lõunaestikeelseid aabitsaid (arvatavasti alates 1684/85. aastast – esmatrükid ei ole säilinud), lõunaestikeelset Wastset Testamenti (1686), mis oli ühtlasi esimene läbinisti eestikeelne raamat siinses kultuuriruumis, ning Johann Hornungi keeleõpetust (1693). Lõunaestikeelse Wastse Testamendi ilmumisega oli piiblitõlke lattu kõrgele seatud. Uue Testamendi tõlkimist põhjaeesti keelde oli samuti alustatud, eesmärgiks oli välja anda terviklik Piibel. 17. sajandi teisel poolel tegeles Piibli tõlkimisega suur pastorite ringkond. 1686. ja 1687. aasta piiblikonverentsidel Lätimaal Liepas ja Pilstveres arutleti kirglikult selle üle, missuguses kirjaviisis Piibel peaks ilmuma, kas seda tuleks tõlkida heebrea ja kreeka keelest või saksa keele vahendusel ning kus ja kuidas teost välja anda. Keskendume siin murrangulisele ajale, mil uuenduslike vaadetega noored pastorid otsustasid kasutusele võtta Forseliuse ja Hornungi ühtlustatud kirjaviisi ja vanameelsemad pastorid väljendasid sellele tugevat vastuseisu.

Kirik

Kahel piiblikonverentsil 1686. aastal Liepas ja 1687. aastal Pilstveres kerkis üles kirjaviisi küsimus. Liivimaa noor õpetlane Bengt Gottfried Forselius oli oma aabitsa tarbeks välja töötanud senisest lihtsama kirjaviisi.² Näiteks oli tollases kirjakeeles tavaks kirjutada *pihtz*, *offrix* ja *rickax*, Forselius soovitas aga *piits*, *ohwriks* ja *rikkaks*. 17. sajandi lõpp oli aeg, mil saksapäras

² Vt selle kohta täpsemalt Külli Prillop, Külli Habicht, Eva Saar „Keel kütab kirgi 3. Koli-ramatust kooli-raamatuks“, Oma Keel 1/2023.

piiblikeelt püüti tollase keelemõtte järgi lähendada kohaliku talurahva tegelikule keelekasutusele ja haridust väärtustavad kirikuõpetajad õpetasid talupoegadele kirikute juures töötavates koolides kirjatarkust.

Tähesõjaks (Fischeril sks *Buchstabenkrieg*; Aivar Põldveel tabav tõlge *tähesõda*) nimetatud konflikt puhkes Forseliuse uuendusi pooldavate Liivimaa noorte kirikuõpetajate (Adrian Virginius, Johann Hornung jt) ja Eestimaa konsistooriumi pastorite vahel (Johann Engelhard Bender, Johann Wolfgang Boecler, Anton Heidrich jt), kes eelistasid juba välja kujunenud saksapärasest õigekirjatava. Nende seisukohad olid välja pakutud uuenduste suhtes pigem jäigad ja mõistmatud, mida tõendab lõik 12.–13. jaanuaril 1687 toimunud Eestimaa konsistooriumi koosoleku protokollist:

Milleks nüüd see nii suur uuendus, et tähti tuleb teisiti nimetada, mõned, nagu *c, f, q, v, x, y, z*, koos kõigi suurte algustähtedega välja jätta; mõned uued omakorda tarvitusele võtta ning kirjutada sõnu talupoegade harimata ja sisseharjunud jämeda, rikutud häälduse järgi moonutatult? /.../ Samamoodi peab eesti keeles õigekiri samaks jääma ning pigem tuleb ka talupoegade keelt harjutada õigesti kõnelema, kui et keelt nende rikutud ja väärade kõnelemisviisi järgi veelgi enam ja hullemini rikkuda. (Tafenau, Ross, Põldvee 2023: 161–162)

Heidrichi ja Benderi kirjavahetusest aimub paiguti ka tugevamaid solvumisnoote ja otsesõnalisi süüdistusi mh Adrian Virginiuse poole. Seda näitab Heidrichi 1688. aasta septembris saadetud kiri Benderile ja Eestimaa konsistooriumile:

Nimelt vehib ta [Adrian Virginius] tagaselja au teotavate salakirjadega, söimab neid, kes ei taha tema *jummala Wallatus't* ja *Mees ujnup* jm tema tahtmist mööda heaks kiita, roppudeks inimesteks; ähvardab veel, et kui ta teaks, kes tema vastu kirjutab, annaks ta (mitte kohtu ees, kus tuleb kogu asi poolt ja vastu ära kuulata, vaid) kohe avalikult trükis välja sellise ilusa kaitsekirja, millega tema Zoilose (= pahatahtliku kriitiku) nimi tuleks kogu maal kõigi silmis häbisse saata .. (Tafenau, Ross, Põldvee 2023: 219–220)

Sel ajal räägiti keele hingest või vaimust (*genius lingvae*) (vt Tafenau 2011: 31), mille poole ka tõlgetes püriti, püüdes tabada eesti keelele

eriomaseid jooni. Liivimaa noorte pastorite argumendid olid tänu nende paremale keeleoskusele ja suuremale praktilisele kogemusele tugevad, noori pastoreid toetas ka uuendusmeelne Fischer, kes oma kirjas 29. augustist 1687 kinnitas:

Kui ma keelt oskaksin, saaksin siin rohkem kaasa aidata, kuid nüüd pean üksnes üldiselt selle üle arutlema ja ütleva: 1) kõige parem olgu see kirjutamisviis, mille järgi on kogemuse alusel kõige ladusamini võimalik õpilane lugema panna; 2) need tähed, mida kohalik elanik pole võimeline keeles hääldama, ei kuulu selle keele tähestikku. Seda võib kõigi keelte põhjal järeldada; 3) sõnade muutmisi, konstruktsioone, idioome jne pean mina õppima kohalikele ja mitte nemad minult. (Tafenau, Ross, Pöldvee 2023: 184)

Argumendina kasutati vaidlustes ka vastaspoole keelekasutuse naeruväärseks nimetamist, germanismide, või vastupidi, liigsete uuenduste rohkust (Tafenau 2011: 40). Keelekasutuse näiteid leiab tollastest vaidlustest nt üksiksõnade ja sõnavormide kasutamise kohta.

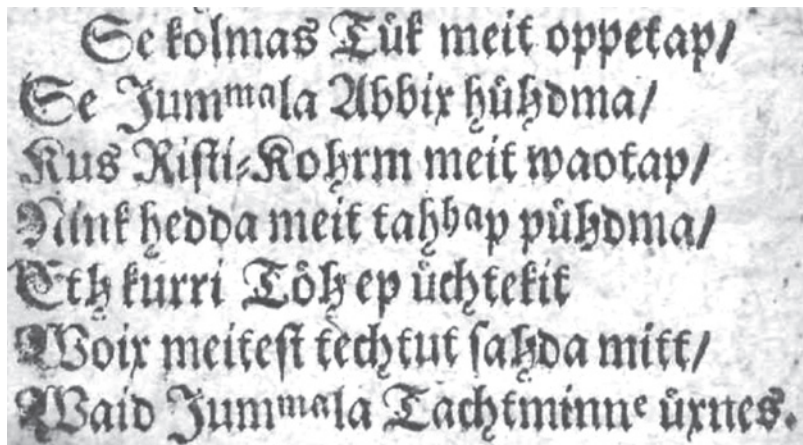
1694/95. aastal Riias trükitud „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramatu“ eessõnas kritiseerib Adrian Virginius varasema kirikukäsiraamatu keeleeksimusi, rõhutades näiteks, et sõna *üleantud* tähendus on eesti keeles 'üleannetu, jumalavallatu inimene', mitte otseses tähenduses *üle antud*; sõna *Lauda* on omastava vorm sõnast *Laut*, mitte sõnast *Laud*; *Liig-Pajatus* ei tähenda 'mõistukõnet', nagu käsiraamatus kasutatud, vaid hoopis 'üleliigset kõnet'. (Tafenau, Ross, Pöldvee 2023: 267–268) Selline kriitika süvendas kindlasti Eestimaa ja Liivimaa pastorite ideelist vastasseisu.

Ometigi seisab katekismuses *Koddo-Lauda Pajatussed* 'kodulauda kõned'. Mida peab küll siinkohal sellest laudakõnest mõtlema lihtsamelne eestlane, kes niigi usub vana muinasjuttu, et varem olla kõik mõistmatud loomad ja eluta olevused kõnelenud? Vähemalt lõpeb see asi naeruga. (Tafenau, Ross, Pöldvee 2023: 268)

Selleaegsest arusaamast eesti keele kohta annab tunnistust Eestimaa konsistoriumi vanameelsete pastorite 1688. aastast pärinev seletuskiri eesti kirjaviisi asjus valitsevate erimeelsuste kohta:

Forselius ütleb, et eesti kirjutamisviisi puhul tuleb eeskujuks võtta ka soome ja rootsi Piibel, aga Tema Kuninglik Majesteet ei taha, et rahvaid ja nende keeli kokku segataks. Rootsi ja saksa keel on peakeeled, soome keelt on arendanud üksnes rootslased, eesti keelt ennekõike sakslased. Nende käest on eestlastel ka väga palju saksa sõnu. ././ Miks tuleb siis nüüd eesti Piibel ja raamatud just soome keele järgi seada, kui isegi Tema Kuninglik Majesteet jättis oma tõlkeotsuses eestlased sakslastega kokku ega taha, et sakslasi segadusse viidaks? (Tafenu, Ross, Pöldvee 2023: 201)

Keeletülide sõlmpunktis, 1688. aastal pandi Eestimaa konsistooriumis kirja kompromisskirjaviisi, nn meedium- ehk vahelmise kirjaviisi põhimõtted. Selle järgi jäeti tähestikku alles ka võõrapärased tähed, kuid ebatavalised tähed trükiti sulgudes ja aabitsas oli (z) asemel *ts* ja (x) asemel *ks*. Täht *y*, mida tollal nimetati *võõras i*, võis esineda ainult kreeka sõnades, nt *kyrie* (missa osa). Oluline uuendus oli täishääliku pikenduse märgina ja *t* kõrval läbikriipsutatud *h* (vt pilt). See pidi saksa lugejale näitama seost varasema traditsiooniga ja eesti lugejale osutama, et seda märki pole vaja lugedes tähenimega hääldada. Osa põhimõtteid puudutas ka vormide moodustamist, nt peeti õigeks osastava vormiks *jumala*, mitte tegelikku *jumalat*,

Väljalõige kompromisskirjaviisis lauluraamatust (1693): „Se kolmas Tük meit oppetap / Se Jum^mala Abbix hühdma / Kus Risti-Kohrm meit waotap / Nink hedda meit tahhap pühdma / Eth kurri Töh ep üchtekit / Woix meitest techtut sahda mitt / Waid Jum^mala Tachtminne üxnes.“

nagu „talupoeg oma lihtsameelsel kombel ütleb“. Eituses soovitati kasutada eitussõna *ep* (tänapäeval *ei*) ja tegusõna jätta kõikides eituvormides samaks (nagu tänapäeva keeleski), nt *ep woj* 'ei või', *ep sah* 'ei saa' (Tafenau, Ross, Põldvee 2023: 208–211).

Kool

1684. aastal asutati Tartu lähedale Piiskopi mõisa õpetajate seminar, kus tollane noor haritlane, Saksamaal õigusteadust õppinud Bengt Gottfried Forselius õpetas eesti talulastele usuõpetust, arvutamist, lugemist-kirjutamist jm olulisi teadmisi. Seminari lõpetanutest said kihelkonnakoolide õpetajad. Uuenduslik oli Forseliuse lugema õpetamise meetod, mille abil õpiti ilma tähenimetusi (*kaa, ell, emm* jne) välja ütlemata häälikuid üksteise järel kokku veerides kiiresti lugema (vt Põldvee 2010).

Oma meetodi edukust tõestas Forselius 1686. aastal ka Rootsi kuninga-kojas, käies kahe õpilase, Ignatsi Jaagu ja Pakri Hansu Jüriga visiidil Stockholmis. 1688. aastal, värskelt Eesti- ja Liivimaa talurahvakoolide inspektoriks määratuna, hukkus Forselius Rootsist tagasisõidul Läänemere tormis ja tema ametijärglaseks sai teine uuenduslike vaadetege noor kirikutegelane Johann Hornung.

Keeleõpetus

1693. aastal ilmus Johann Hornungi eesti keele grammatika („Grammatica Esthonica“), mis üldistas Forseliuse keeleuuenduse põhimõtted ning tutvustas ja kasutas Forseliuse kirjaviisi, mida tänapäeval nimetame **vanaks kirjaviisiks**. Selles jäeti kõrvale varem kasutusel olnud saksa tähestiku tähed, nagu *c, f, q, ß, x, y, z*, ning loobuti ka saksapärasest *h* kasutamisest täishääliku pikendamisel. Kui varem kirjutati *mahle*, siis nüüd *male* (mõlemat loeti sõnana *maale*): lahtises silbis kirjutati pikk täishäälik kokkuleppeliselt ühe tähega, kuid loeti nii nagu tänapäeval.

Tolleaegsed grammatikad ei olnud mõeldud mitte eestlastele, vaid peamiselt sakslastest pastoritele eesti keele õppimiseks. Forseliuse-Hornungi kirjaviis oli küllalt lähedane ka saksa õigekirjatavale, kus samuti võidakse lahtise silbi pikka täishäälikut märkida ühe tähega, nt *malen* 'maalima' loetakse pika *a*-ga, *lesen* 'lugema' pika *e*-ga, *Schule* 'kool' pika *u*-ga. Nii võeti see täishäälikute pikkuse märkimisele keskenduv kirjaviis eesti keeles üsna kiiresti omaks, kuigi esialgne kriitika oli olnud terav.

Forseliuse-Hornungi kirjaviisi juurdus tänu Uues Testamendis, tervikpiiblis jt 18. sajandi olulistes trükistes kasutamisele ning jäi tarvitusele kuni 19. sajandi keskpaigani. Siis toimus järgmine, aastakümneid kestnud õigekirjareform³, millega loobuti eesti keele kirjapanekul saksa eeskujust.

Kokkuvõtteks

17. sajandi lõpu keelevaidlustes, nn tähesõjas, taotleti kohaliku keelega paremas kooskõlas olevat kirjakeelt, mida ka eesti talupojal oleks hõlbus lugeda. Eesti keele arendamisel jäi 17. sajandi lõpu keelevaidlustes peale kohaliku keele eripära arvestav, mitte jäigalt saksa keele tavasid silmas pidav lähenemine. Esimest korda oli arutluse all eesti kirjakeele arendamine soome eeskuju järgi. Murrete kaudu kohaliku vaimu eripära peegeldav suuline rahvakeel ja selle vaimu väljendusi kirjalikult talletav kirjakeel olid keelearendajate mõningatele erimeelsustele vaatamata omavahel sümbioosis. Kirjakeele ühtlustamise tarve tõusis kooliõpetuse ja raamatute trükkimise vajadusest ning näitab sellest ajast alates kirjakeele peamisi suundumusi: püüdu võimalikult laia mõistetavuse ja üksikasjades tasakaaluka kokkuleppe poole. 17. sajandi lõpu murranguaeg pani aga aluse kirjakeele tähtsele, Forseliuse-Hornungi kirjaviisis tervikpiibli ilmumisele 1739. aastal.

Viidatud kirjandus

- Aarma, Liivi 1996. Johann Hornungi grammatikast ning tema ja Bengt Gottfried Forseliuse koostööst. – Keel ja Kirjandus 6, 399–406.
- Põldvee, Aivar 2010. Bengt Gottfried Forselius ja tähed. Täiendusi vana kirjaviisi ja uue õppeviisi mõistmiseks. – Keel ja Kirjandus 5, 331–352; 6, 419–429.
- Põldvee, Aivar 2009. Eesti „tähesõja“ taust ja retoorika. – Keel ja Kirjandus 8–9, 642–667.
- Ross, Kristiina 2023. Sissejuhatavad märkused 17. sajandi kirjakeele kohta. – See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Tallinn: EKSA, 445–450.
- Ross, Kristiina 2019. Meie ja teie eesti kirjakeel. – Keel ja Kirjandus 1–2, 57–68.

³ Vt selle kohta täpsemalt Külli Prillop, Külli Habicht, Eva Saar „Keel kütab kirgi 3. Koli-ramatust kooli-raamatuks“, Oma Keel 1/2023.

Tafenau, Kai 2011. Uue Testamendi tõlkimisest Rootsi ajal: käsikirjad, tõlkijad ja eesti kirjakeel. (= Dissertationes philologiae Esthonicae Universitatis Tartuensis 27.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Tafenau, Kai, Kristiina Ross, Aivar Põldvee 2023. See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Tallinn: EKSA.

OK